

2. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
3. Всеволодова М. В. Принципы лингвистического описания фразеологизмов. На материале фразеологизмов со значением оценки / М. В. Всеволодова, Лим Су Ен. – М. : Макс Пресс, 2002. – 167 с.
4. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким / А. В. Исаченко. – Братислава, 1954. – Ч. 1. – С. 54 – 57.
5. Кайгородова И. Н. Проблемы синтаксической идиоматики (на материале русского языка) / И. Н. Кайгородова. – Астрахань : Изд-во АГУ, 1999. – 94 с.
6. Кайгородова И. Н. Фразеосхема как генетическая основа синтаксического фразеологизма / И. Н. Кайгородова // Материалы Межвуз. науч. конференции «Актуальные проблемы филологии и ее преподавания». – Ч. 2. Языкознание. – Саратов, 1996.
7. Кодухов В. И. Синтаксическая фразеологизация / В. И. Кодухов // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда : Сев.-Зап. кн. изд-во, 1967. – С. 123 – 137.
8. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.
9. Ройзензон Л. И. К изучению природы сложных предложений: (о фразеологизации сложновременных конструкций) / Л. И. Ройзензон // Труды Узбекского ун-та. Новая серия. – Самарканд : Изд-во Узбек. ун-та, 1956. – Вып. 62. – С. 83 – 117.
10. Ройзензон Л. И. Фразеологизация как лингвистическое явление / Л. И. Ройзензон // Труды Самарканд. гос. ун-та им. А. Навои. Кафедра иностр. языков. – Самарканд : Изд-во Самарканд. ун-та, 1961. – Вып. 113. – С. 101 – 114.
11. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – М. : Едиториал УРСС, 2001. – 624 с.
12. Шмелев Д. Н. О синтаксической членности предложения / Д. Н. Шмелев // Русский язык в школе. – 1965. – № 2. – С. 6 – 12.
13. Янко-Триницкая Н. А. Фразеологичность языковых единиц разных уровней языка / Янко-Триницкая Н. А. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1969. – Вып. 5. – Т. 28.

У статті описано специфіку фразеологізації на синтаксичному рівні, визначено структурні, семантичні, функціональні зміни, яких зазнають фразеологізовані речення в процесі фразеологізації. Проаналізовано спільні й відмінні ознаки між лексичною та синтаксичною фразеологізацією.

Ключові слова: фразеологізація, актуалізація, фразеологізоване речення, ступені фразеологізації, синтаксична зв'язаність, вторинні мовні одиниці.

In this article the peculiarity of the phraseologisation on the syntactic level is described, structural, semantic, functional changes that phraseologised sentences undergo during the phraseologisation are determined. Common and different features of lexical and syntactical kinds of phraseologisation are analyzed.

Key words: phraseologisation, actualisation, phraseologised sentence, degrees of phraseologisation, syntactical cohesion, secondary language units.

Ірина Овчиннікова
(Київ)

УДК 811.161.2'373

СПІВІДНОШЕННЯ КОНЦЕПТІВ «РУХ» І «ДІЯ» В КОГНІТИВНІЙ СТРУКТУРІ ДІЄСЛОВА

Здійснення класифікації дієслівних значень є одним із нагальних завдань сучасної української мовознавчої науки. Складність у розв'язанні цього завдання полягає передусім у багатомірності семантики дієслів, у проекції цієї багатомірності на граматичні категорії й синтаксичні властивості дієслова. Феноменальна здатність дієслівної одиниці до симбіозу значень і мозаїчної реалізації кожної властивої їй семи від тексту до тексту є тим наріжним каменем, який і ускладнює типологічну роботу дослідника.

Потреба в об'єктивній семантичній типології дієслівної лексики української мови зумовлює актуалізацію питання про те, чи варто розмежовувати дієслова дії і дієслова руху як два окремі семантичні класи (або групи), і якщо варто, то на яких підставах і згідно з якими концептуальними принципами. Проблема розрізнення або нерозрізнення цих дієслів закономірно з'являється при типологічному підході до розгляду дієслівної системи, оскільки обидва угруповання репрезентують в українській мові уявлення про динамічні процеси, виконувані свідомим активним суб'єктом.

В українському мовознавстві загалом можна простежити тенденцію до розмежування дієслів дії і дієслів руху [2; 3]. Переважно підставою для їхнього розрізнення вважають об'єктну спрямованість, властиву дієсловом зі значенням фізичної дії і невластиву дієсловом зі значенням руху [2, с. 123–125]. Часто також наголошують на тому, що дієслова руху, на відміну від дієслів дії, визначають у реченні облігаторні просторові поширювачі, зокрема ті, які вказують на напрямок, вихідні і кінцеві пункти руху суб'єкта [2, с. 125]. Згадані підстави дають дослідникам змогу репрезентувати дієслова дії та дієслова руху як елементи різних семантичних груп чи класів і розглядати їх у межах відмінних типологічних контекстів.

Проте деякі мовні й позамовні факти дають нам змогу припустити, що така тенденція не є об'єктивною.

Найпершою підставою для об'єднання дієслів руху й дії в одному семантичному класі є логічний підхід до розгляду власне понять «рух» і «дія» в їхньому філософському й психологічному сенсі. Рух – це поняття, яке охоплює в найзагальнішому вигляді будь-яку зміну й перетворення. У філософській традиції рух семантично зіставляють із такими поняттями, як енергія, активність, розвиток, зміна тощо. Згідно з матеріалістичним підходом, рух є об'єктивним способом існування «всього сушого», невід'ємним атрибутом будь-чого, що існує або існуватиме. Інакшими словами, у постійному русі перебуває все, що існує в позамовній дійсності, оскільки рух – це зміна. Розуміння руху як безперервної зміни й, відповідно, способу існування ідентичне тлумаченню поняття «дія»: «Дія – філософська категорія, яка відображає будь-які зміни в світі» [7, с. 143]. Дія також пов'язана з активністю, динамікою, енергією свідомого або несвідомого суб'єкта. Отже, фактично можна стверджувати, що з філософського погляду тлумачення цих двох категорій синонімічне.

У психологічній науці одним з об'єктів вивчення якої є активний суб'єкт, рух і дію репрезентують як взаємопов'язані й взаємодоповнювальні поняття: «Рух, особливо довільний, зазвичай слугує вираженню дії, а властивості руху можуть бути зрозумілі лише з огляду на дії, які виконує суб'єкт» [4, с. 445]. Таке твердження можна спростити, зауваживши, що виконання будь-якої дії (від елементарної фізичної до складної інтелектуальної) не мислиться без руху, спостережуваного або ні. Науковці зазначають, що вивчення рухів свідомого суб'єкта мусить бути вивченням моторного аспекту дії та діяльності як системи дій. Відповідно до того як ускладнюється діяльність, організація руху також набуває дедалі складніших форм. На думку С.Рубінштейна, «організацію руху можна назвати семантичною, оскільки вона наповнена змістом дії» [4, с. 446]. Отже, рух активного суб'єкта, згідно з психологічним підходом, є способом реалізації дії, спрямованої на досягнення мети, тому *характер дії визначає характер руху*.

Якщо брати до уваги комплекс усвідомлених дій, тобто діяльність, то в такому випадку рух, дія і діяльність можуть бути витлумачені як три вияви однієї – операційної, процесуальної – сутності. Мета, на досягнення якої спрямовується діяльність, здебільшого віддалена. Кожен завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення певної проміжної мети й підпорядкований загальному мотиву діяльності, у психології названий дією. Дія – це моторна функція живого організму. Будь-яка конкретна діяльність є поєднанням певної системи дій. Кожна дія складається із системи рухів, тобто операцій, підпорядкованих завданню, виконуваному в тих чи тих конкретних умовах. Найпоширенішими є предметні дії, які спрямовані на зміну стану чи властивостей предмета, і всі вони реалізовані в русі. У різних видах рухів дії розрізняються особливістю поєднання, траєкторією, силою, швидкістю, амплітудою і тим, які частини тіла їх виконують. Поряд із предметними рухами в діяльності беруть участь рухи, які забезпечують переміщення, комунікацію, зберігають положення тіла. Саме виконання руху безперервно контролюється і коригується шляхом зіставлення його виконання з кінцевою метою дії.

Як бачимо, логічні засади розгляду категорій «рух» і «дія» з позицій філософської й психологічної наук дають змогу стверджувати, що розмежовувати їх як принципово різні неможливо, оскільки вони фактично репрезентують поняття одного семантичного рівня, на

якому імпліковані уявлення про активного свідомого суб'єкта, що виявляє енергію задля досягнення певної мети.

Позамовні чинники доповнюють власне мовні, а саме особливість семантики дієслова – мовної одиниці, спеціалізованої на позначенні змін навколишньої дійсності в часі й просторі. Загальна семантична організація дієслова спрямована на вираження так званої *процесуальної ознаки*. Процесуальна ознака тлумачиться широко і включає в себе уявлення про змінність, рух, цілеспрямовані й нецілеспрямовані дії, відношення між об'єктами, стан суб'єкта тощо, між якими важко встановити співвідносні межі.

Усвідомити семантичну сутність дієслова й принцип поєднання кількох концептів в одній дієслівній одиниці дає змогу когнітологічний підхід, спрямований на усвідомлення механізмів відображення явищ навколишньої дійсності в мові. З цих позицій О. Кубрякова наголошує на тому, що сенс опису дієслова полягає в тому, щоб «пояснити, яке саме уявлення про світ фіксується дієсловом. Звернення до семантики дієслова диктується не стільки прагненням відповісти на питання про те, що воно означає, скільки спробою визначити, до називання яких сутностей воно пристосоване, які структури знання стоять за ним, яка інформація вербалізована при підведенні під тіло такого знака, як дієслово» [1, с. 64].

Рух, стверджують когнітологи, породжує особливий вид репрезентації в нашому мозку – схеми або програми руху. Зображення, яке відповідає уявленню про змінний в часі й просторі об'єкт, є безпосередньою когнітивною основою дієслова. Змінний суб'єкт рухається і діє одночасно. Базовим взірцем для всіх складних видів дій і процесів є звичайне переміщення об'єктів, коли зміна є зміною в співвідносному положенні певних об'єктів. Зі сказаного випливає, що рух спостерігається саме як ситуація, тобто динамічна картинка, яка позначає не лише переміщення в просторі, а й перебіг у часі. У квантовій механіці й фізиці мають на увазі власне спостережуваний рух і його форми, проте, говорячи про динаміку, мають на увазі, що рух викликаний певним джерелом, енергією тощо [1, с. 66-67]. Рух може бути усвідомленим і неусвідомленим. Саме у випадку усвідомленості руху доцільно говорити про активного суб'єкта, який діє для того, щоб рухатися, і навпаки – рухається, щоб діяти. Усвідомлений рух і може бути потлумачений як дія, або засіб здійснення дії. Така взаємооберненість когнітивної структури дієслова, яке визначає при собі активного суб'єкта, засвідчує інтеграцію в його семантику концептуальних сем 'рух' і 'дія', які важко (і, напевно, недоцільно) роз'єднувати. Очевидно, за підтвердження висунутої нами тези можна взяти висловлену В. Русанівським тезу про те, що дієслово позначає передусім рух як процесуальну ознаку навколишньої дійсності: «Дієслово є виразником змінних, динамічних ознак. Це носій руху серед інших частин мови. Воно покликане відтворити весь світ, бо дієслово це рух, а в світі немає нічого, крім рухомої матерії» [5, с. 40].

На думку О. Кубрякової, когнітивна модель, що пояснює семантику дієслова, побудована як аналог певного виду діяльності – біологічного, фізіологічного, фізичного й іншого – із повною реконструкцією основних компонентів цієї діяльності. Основним компонентом структури є той, хто виконує дію (суб'єкт), або те, що є її джерелом (причиною). Дієслово спроможне згортати інформацію і про час, і про простір (середовище), називаючи передусім певні види руху, проте включаючи в позначення то уявлення про суб'єкт дії (суб'єктні дієслова), то уявлення про її об'єкт (об'єктні дієслова) або інструмент (знаряддеві) тощо. Ядром семантики дієслова найчастіше є операція [1, с. 67–69]. Знову ж таки, операція може бути витлумачена як поєднання дії та руху в одному акті вияву енергії суб'єкта.

У такому сенсі, за влучним порівнянням О. Кубрякової, дієслово становить щось на зразок метонімічного позначення тих характеристик, що були отримані при спостереженні за різними видами руху й дій, які репрезентують осмислення перебігу руху й дій у часі й просторі. У цьому полягає зміст визначення дієслова як процесуальної ознаки, яка й здатна метонімічно відтворювати набагато складніші й розгорненіші структури в нашій пам'яті, створюючи каркас майбутнього висловлення [1, с. 69–70].

Сказане дає підстави стверджувати, що дієслова руху й дієслова дії варто розглядати в межах одного семантичного класу. При цьому таксономічна одиниця 'рух', вочевидь, мусить бути представлена як видова до родової одиниці 'дія', оскільки в цьому класі функціонують дієслова, які позначають не рух як найширшу концептуальну структуру на позначення «форми існування всього суцього», а усвідомлену активність суб'єкта-істоти, який змінює себе і своє місцеположення в часі й просторі з певною метою. Виокремлення групи дієслів руху у видову групу виправдане тим, що ці одиниці не мають повної, характерної для дієслів дії, семантико-синтаксичної парадигми, а саме, не послуговуються перехідністю на об'єкт. Так, якщо для конструкцій із предикатами дії облігаторною є об'єктна синтаксема, що відображає уявлення про спрямованість і доцільність дії, то в конструкціях з предикатами руху ця синтаксема є факультативною і розглядається як поширювач, пор.:

Конструкція з дієсловом дії	Конструкція з дієсловом руху
<i>Цим півдесятком олівців він писав рецепти</i> (В. Підмогильний).	<i>Жили вони собі в добрих людей-подніпрян, ходили в бори на лови</i> (П. Загребельний).

Відсутність певного елемента, властивого повною мірою для дієслів фізичної дії, споріднює групу дієслів усвідомленого руху з дієсловами інших семантичних груп, які також виявляють неповноту семантико-синтаксичної парадигми, як-от дієслова інтелектуальних дій, діяльності, мовлення тощо.

Отже, наведені й проаналізовані особливості когнітивної структури дієслів, які репрезентують в українській мові уявлення про активного суб'єкта, а також логічний підхід до розгляду таких понять, як рух, дія і діяльність, дають підстави до розгляду семантичної групи дієслів руху в межах семантичного класу дієслів дії. Проте варто пам'ятати, що така репрезентація можлива передусім за умови тлумачення руху не широко (як форми розвитку всього суцього), а у вузькому аспекті – як форми вияву активності свідомого суб'єкта-істоти. Згідно з таким підходом, семантичний клас дієслів дії охоплює уявлення про рух як комплекс операцій, спрямованих на досягнення певної мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е. С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики / Е.С. Кубрякова // Логический анализ языка : Модели действия / отв. ред. Н. Д. Арутюнова ; [Ин-т языкознания РАН]. – М. : Наука, 1992. – С. 64–90.
2. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
3. Митрофанова О. Г. Семантико-синтаксична структура речень із дієслівними предикатами руху і переміщення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Г. Митрофанова. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
4. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб : Издательство «Питер», 2000. – 720 с.
5. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / В. М. Русанівський. – К. : Радянська школа, 1977. – 112 с.
6. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії). – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

У статті на логічних засадах розглянуто поняття про рух, дію та діяльність активного суб'єкта і способи репрезентації цих понять у мові; здійснено спробу описати когнітивну структуру українського дієслова; обґрунтовано необхідність розгляду дієслів руху в межах семантичного класу дієслів дії.

Ключові слова: дія, рух, діяльність, когнітивна модель, суб'єкт, перехідність, типологія.

The notion of movement, action, and activity of an active subject, and ways of representation of these concepts in the language are discussed on the logical basis in the article; the attempt to describe the cognitive structure of the Ukrainian verb is made, the necessity of consideration of verbs of motion within the semantic class of verbs of action is proved.

Key words: action, movement, activity, cognitive model, subject, transitivity, typology.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОРЯДОК СЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Слова в реченнях української мови (по-своєрідному і в кожній іншій мові) розміщуються в певному, традиційно усталеному одне до одного порядку. Порядок слів – це властиве певній мові розміщення слів у реченні, яке зумовлене його змістом і структурою [2, с. 127]. Порядок слів, членів речення відносно вільний, бо в межах усієї мовносинтаксичної системи кожне зі слів у реченні зазвичай має типове для себе розташування в реченні: типове, але не абсолютне, не єдино можливе. Порядок слів у реченні зумовлений причинами соціально-мовними, насамперед природно-індивідуальною сутністю української мови, своєрідністю її різнотипних одиниць – морфологічних, особливо синтаксичних. Найбільш закріплені стосовно свого місця в реченні службові слова – через свою семантичну недостатність, залежність від повнозначних слів і мінімальний кількісно-фонетичний склад (здебільшого сформований із одного чи двох фонем-звуків).

Здавна усталювались і вже усталились в українській мові такі два основні різновиди порядку слів: *прямий* і *непрямий*, або *інверсійний* (лат. *inversion* – переставлення, перевертання).

Прямий порядок слів має два основні вияви:

1) *морфологічний*, коли, зокрема, іменники використовуються перед дієсловами, прикметники, слова прикметникової форми – деякі займенники й числівники – перед іменниками, прислівники після дієслів і т. ін.;

2) *синтаксичний*, загально й звично застосовуваний тоді, коли, наприклад, присудок уживається після підмета; означення – перед підметом чи головним членом у реченнях односкладних номінативних; перед додатком чи обставиною; додаток і обставина після присудка або ж після дієслівного головного члена односкладного речення. Наприклад: *Легенька хвиля ледве помітно зносить човен убік* (О. Довженко); *Легенький вітерець подихає з теплого краю* (П. Мирний); *Місяць поволі скочувався у лісову гущавину* (І. Нечуй-Левицький); *Шкода мені матері старої* (П. Мирний); *Імлисто і душно в маленькому залі від диму й солодкого чаду парфум* (М. Бажан).

Прямий порядок слів (переважно членів речення) менш кількісно виявлений з погляду стилістичного, функціонального. Наприклад, у реченнях із прямим порядком членів речення в них зміною логічного наголосу на тих самих членах речення утворюються й різні (певною мірою) стилістичні варіанти таких речень, пор.: *Андрій згадував колишнє* (М. Коцюбинський): синтаксичне ядро цього речення витворилось з підмета і присудка; поширюється це речення прямим додатком *колишнє*. Проте залежно від комунікативної зорієнтованості, мети висловлювання, від того, що якнайбільше цікавить співрозмовника (суб'єкт дії, об'єкт чи сама дія), мовець з допомогою неоднакового інтонування одного з членів цього речення, переминою логічного наголосу на його словах, навіть не змінюючи порядку слів у реченні домагається створення його неоднакових семантико-стилістичних варіантів: *Андрій згадував колишнє* (саме він, а не хто-небудь інший), *Андрій згадував колишнє* (згадував, а не вчинив іншу дію), *Андрій згадував колишнє* (згадував саме цей, а не інший об'єкт).

Непрямий порядок слів – це зміна узвичаєного розташування слів у реченні для надання їм певної значеннєвості.

Непрямий порядок, про що вже йшлося раніше, впливає на зміст речення, його семантику. У словосполученнях з кількісним числівником у препозиції до означуваного слова міститься вказівка на чітко окреслений період або точно визначену кількість осіб, тимчасом як перенесення числівника в постпозицію змінює значення вислову на приблизне: